

Edykt tolerancyjny a rozwój tradycji liturgicznej

Słowa kluczowe: „Edykt Mediolański”, liturgika, tradycja liturgiczna, nabożeństwa chrześcijańskie, Bizancjum, reguły modlitewne

Wprowadzenie

W 313 roku cesarze Licyniusz i Konstantyn Wielki skierowali list do zarządców wschodnich prowincji, w którym przyznali chrześcijanom prawo swobodnego wyznawania wiary. Dokument ten stał się znany jako tzw. „Edykt Mediolański” i bezpośrednio wpłynął na dynamiczny rozwój Kościoła, który po trzech stuleciach przestał być prześladowany. Edykt, nazywany również edyktem tolerancyjnym, zmienił warunki funkcjonowania Kościoła na ziemiach Cesarstwa. Obok tej zmiany, którą określić możemy jako zewnętrzną, zmiana stosunku władzy świeckiej do Chrześcijaństwa, wywołała również pewne wewnętrzne konsekwencje.

W niniejszym artykule spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób „Edykt Mediolański” wpłynął na chrześcijańską tradycję liturgiczną?

1. Rok 313 jako punkt zwrotny w periodyzacji chrześcijańskiej tradycji liturgicznej

Ojciec Aleksander Schmemmann, opracowując systematyzację rozwoju chrześcijańskiej tradycji liturgicznej wskazuje na rok 313, jako na moment wyznaczający zmianę w kierunku rozwoju. Pierwszy okres w klasyfikacji Schmemmanna trwał od początków istnienia Kościoła do roku 313 i został

* Ks. dr Marek Ławreszuk jest pracownikiem Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku.

nazwany okresem prześladowań. W tym czasie żywa wiara spontanicznie rodziła nabożeństwo. Chrześcijanie gromadzili się mimo prześladowań, często w domach, rzadziej w katakumbach. Pierwsze nabożeństwa miały charakter eschatologiczny i nie było w nich elementów historycznych bądź opisowych¹.

„Edykt Mediolański” rozpoczyna nowy okres rozwoju tradycji liturgicznej. Schmemann nazywa go okresem Konstantego Wielkiego, chociaż wybiega on znacznie poza lata życia cesarza. W tym okresie nabożeństwo zaczęło pobudzać wiarę wiernych, którzy po „Edyktie Mediolańskim” masowo przyjmowali chrześcijaństwo, nie zawsze będąc odpowiednio przygotowanymi. Nabożeństwa zaczęły być sprawowane w świątyniach, budowanych na wzór rzymskich bazylik. W IV wieku, w świątyniach zbudowanych w miejscach związanych z życiem i zbawcą ofiarą Zbawiciela, zaczęły być sprawowane nabożeństwa, w których nacisk kładziono na przypomnienie historycznego wydarzenia. Później, do struktury nabożeństw przeniknęły elementy rzymskiego protokołu (na Zachodzie) oraz rytuału dworu cesarskiego (w Konstantynopolu)².

Periodyzacja Schmemanna charakteryzuje czasy wprowadzenia „Edyktu Mediolańskiego” jako punkt zwrotny w rozwoju liturgiki. Do roku 313, zdaniem Schmemanna możemy mówić o mechanizmie opartym na zasadzie: „wiara rodzi kult”. Praktyczna sfera modlitewna wynikała bezpośrednio z potrzeby duchowej, nabożeństwo nie musiało uczyć, przypominać, wyjaśniać, a było jedynie przejawem żarliwej wiary. Po roku 313 możemy wskazać na inny mechanizm, oparty na zasadzie: „kult rodzi wiarę”. Nabożeństwo nie było już tylko efektem wiary, lecz stało się również źródłem, z którego wierni mogli poznać Boże nauczanie i świętą historię.

Odmierna periodyzacja archimandryty R. Tafta również podkreśla zmianę w czasach panowania cesarza Konstantyna. W historycznej analizie rozwoju obrzędu bizantyjskiego Taft wyszczególnia epokę paleobizantyjską, do czasów „Edyktu Mediolańskiego” oraz kolejny okres – imperialny, w którym rodzi się i rozwija katedralna tradycja liturgiczna³.

¹ М. Арранц, Ю. Рубан, *История византийского типикона “Око церковное”. Часть I. Предвизантийская эпоха. Исторические свидетельства о молитве древних христиан (до V в.)*, [w:] Нева, Санкт-Петербург 2003, s. 17–19.

² Tamże, s. 17–18.

³ Р.Ф. Тафт, *Византийский церковный обряд. Краткий Очерк*, tłum. А. Чекалова, Санкт-Петербург 2000, s. 20–22.

Systematyzacja liturgiki wskazuje na rozwój praktyki modlitewnej, który właśnie w wyniku ogłoszenia „Edyktu Mediolańskiego”, stał się bardzo dynamiczny. Rozwój ten dotyczył nie tylko zmiany akcentu w modlitwach, lecz również pojawienia się nowych nabożeństw, uzupełnienia kalendarza liturgicznego poprzez rozwinięcie cyklu dobowego i formowania się cyklu tygodniowego i rocznego. Na ten okres możemy również datować początek zróżnicowania tradycji liturgicznych w zależności od regionu, w którym rozwijała się chrześcijańska wspólnota.

2. Pojawienie się pisemnych świadectw dotyczących praktyki liturgicznej

Poza nielicznymi, niezwykle wartościowymi wzmiankami w najwcześniejszych zabytkach piśmienniczych, do IV w. nie odnajdziemy typowo liturgicznych zabytków. Informacje o nabożeństwach, świątyni, sposobie i rodzajach modlitwy w pierwszych trzech stuleciach pochodzą z pojedynczych zdań bądź krótkich opisów zawartych w „Didache”, listach apostoła Barnaby (70-100), św. Klemensa Rzymskiego (ok. 96), „Pasterzu” Hermasa (100-150), listach św. Ignacego Antiocheńskiego (+107 bądź 115), listach św. Polikarpa ze Smyrny (167), „Apologii” św. Justyna Filozofa, w „Liście do Diogneta” nieznanego autora, pismach św. Iryneusza z Lyonu (+202), listach Pliniusza Młodszeo do cesarza Trajana oraz satyra Lucjana z Samosaty⁴.

Wszystkie księgi liturgiczne, koncentrujące się na przekazaniu tradycji liturgicznej pochodzą z IV-V w. O ile w księgach tych odnaleźć możemy informacje o praktyce II-III w., to liturgiści zgodnie datują je na okres późniejszy. „Tradycja Apostolska”⁵, „Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa”, czy „Didaskalia”, opisując modlitewną tradycję III w. zachowały się w rękopisach IV-V w.

Edykt tolerancyjny pozwolił na swobodny rozwój chrześcijańskiego piśmiennictwa, w tym również na rozwój piśmiennictwa liturgicznego. Do

⁴ М. Скабалланович, *Толковый Типикон. Объяснительное изъяснение Типика с историческим введением*, Москва 2004, s. 48.

⁵ Hipolit Rzymski, *Tradycja Apostolska*, [w:] *Antologia literatury patrystycznej. T. I*, red. M. Michalski, Warszawa 1975, s. 300–316.

najważniejszych zabytków opisujących praktykę liturgiczną IV wieku zaliczamy: „Konstytucje Apostolskie”, „Euchologion Serapiona”, „Pielgrzymkę do miejsc świętych”. Oprócz tych klasycznych liturgicznych źródeł praktyka epoki zachowała się w mniejszych zabytkach, wśród których należy wspomnieć o egipskim papirusie Strasbourg gr.254 z IV w., w którym zapisano najstarsze świadectwo modlitwy za zmarłych⁶.

Źródła powstałe w IV w. są przez liturgistów określane jako prototypy późniejszych „Euchologionów”, tj. kompletnych ksiąg liturgicznych. VIII księga „Konstytucji Apostolskich” jest przez wielu naukowców scharakteryzowana jako „Euchologion”, ponieważ zachowuje charakter późniejszych ksiąg liturgicznych kolejno opisując Liturgię, sakramenty oraz modlitwy⁷.

3. Rozwój architektury sakralnej i jej wpływ na nabożeństwa

Okres apostołski po roku 70 ukazuje zgromadzenia w synagogach, bądź w domach. O ile wypełnienie modlitewnych reguł mogło być dokonywane w świątyni jerozolimskiej, pozostałe aspekty działalności pierwszych chrześcijan musiały być realizowane w innym miejscu. O miejscu, w którym możliwe było nauczanie o Chrystusie oraz łamanie chleba, mówi ewangelista Łukasz: „*Codziennie trwali jednomyślnie w świątyni, a łamiąc chleb po domach, przyjmowali posiłek z radością i prostotą serca*” (Dz 2, 46). Miejscem tym były domy oddanych Ewangelii ludzi⁸. Wyjątkiem była praktyka rzymska, która przyswoiła już nabożeństwa w katakumbach, w specjalnie przygotowanych kryptach. W domach w dużych gościnnych jadalniach, przygotowano oddzielny stół, który zaczęto nazywać ołtarzem⁹. Możemy stwierdzić, iż do połowy III w. „miejszem spotkań liturgicznych były domy udostępniane, w miarę potrzeby, przez zamożniejszych spośród braci całej wspólnoty”¹⁰.

⁶ Zob. P.Ф. Тафт, *Статьи. II. Литургика*, Омск 2011, s. 75.

⁷ А.А. Дмитриевский, *Великий Евхологий и другие книги, употребляемые на Востоке пастырями на практике*, [w:] *Руководство для сельских пастырей*, 1887, Т. 9, № 9, s. 300.

⁸ Wśród tych miejsc znane są m.in.: domy Marii, matki Marka, Józefa i Nikodema (Dz 12, 12) oraz wieczernik (cs. сионская горница). М. Скабалланович, *Толковый Типикон...*, dz. cyt., s. 25.

⁹ В. Алымов, *Лекции по Исторической Литургики*, Holy Trinity Orthodox School, maszynopis [b.d.w.], s. 26.

¹⁰ H. Paprocki, *Misterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*, Kraków 2010, s. 94.

Często domy służące modlitwie były oddalone od uczęszczanych i łatwo dostępnych miejsc. Ponadto dodatkowym miejscem gromadzenia się chrześcijan dla modlitwy stały się katakumby¹¹. Euzebiusz wspomina o nabożeństwach w starych budynkach, natomiast w okresie panowania cesarza Komodusa (180-192) chrześcijanie rozpoczynają przygotowanie nowych budynków. Około 240 roku św. Grzegorz Cudotwórca buduje cerkiew w Neocezarei¹². Laktancjusz wspomina o zburzeniu świątyni w Nikomedii¹³, natomiast edykt cesarza Dioklecjana z 302 roku nakazuje „wszędzie niszczyć świątynie aż do fundamentów”. Sformułowanie edyktu „wszędzie” wyraźnie wskazuje na powszechność świątyń chrześcijańskich¹⁴.

Edykt tolerancyjny pozwala na rozwój chrześcijańskiej architektury i dynamizuje proces budowy świątyń chrześcijańskich. W krótkim okresie pojawiają się domy modlitwy w głównych miastach a przede wszystkim tworzone jest miejsce modlitwy w Jerozolimie, na miejscu kaźni, śmierci i zmartwychwstania Jezusa Chrystusa.

Pierwotny plan świątyń był prosty. Od IV wieku, szczególnie po edykcie tolerancyjnym, świątynie chrześcijańskie zaczęto budować nie tylko na planie arki, lecz również na planie krzyża, okręgu bądź ośmiokąta. Wtedy również ustanowiono podział świątyni na Prezbiterium (cs. олтар, святилище), nawę główną (cs. церков) oraz przedsionek (cs. притвор)¹⁵.

Rozwój architektury sakralnej, a szczególnie wystroju wewnętrznego, spowodował dynamiczną rozbudowę chrześcijańskich nabożeństw. W IV w. nabożeństwa przestają być statyczne, zmieniają się miejsca sprawowania poszczególnych części nabożeństw oraz pojawia się modlitewna procesja – litja (cs. лития).

Było to uroczyste, modlitewne przejście z jednej świątyni do drugiej, bądź na plac miejski, do miejsca męczeńskiej śmierci świętego lub jego grobu (najczęściej za miastem). *Litja* pojawiła się jeszcze w III wieku, lecz

¹¹ Г. Голосов, *Руководство по Литургии или наука о православном богослужении применительно к программе, изданной учебным комитетом для учеников духовных семинарий*, Тверь 1886, s. 277.

¹² Píše o tym św. Grzegorz z Nyssy – autor żywotu św. Grzegorza Cudotwórcy. Zob. В. Алымов, *Лекции...*, dz. cyt., s. 40.

¹³ Г. Голосов, *Руководство по Литургии...*, dz. cyt., s. 277.

¹⁴ В. Алымов, *Лекции...*, dz. cyt., s. 40–41.

¹⁵ А.А. Дмитриевский, *Великий Евхологий...*, dz. cyt., s. 107.

w okresie prześladowań, element ten nie był rozpowszechniony i najczęściej odbywał się nocą. Dopiero w IV wieku *litja* stała się widocznym elementem chrześcijańskich nabożeństw, a pierwotnie praktykowana w Jerozolimie, rozpowszechniła się na wszystkie pozostałe Kościoły lokalne.

Św. Jan Chryzostom wspomina o innym rodzaju litji jako intencyjnej modlitwie mieszkańców miasta zagrożonych kataklizmem (powodzią), zaś św. Bazyle Wielki mówi o niej jako elemencie nowym lecz pożytecznym¹⁶. W V wieku procesje zaczynają być organizowane przed wydarzeniami ogólnonarodowymi – cesarz Teodozy Wielki przed bitwą z Eugeniuszem zorganizował modlitewną procesję przez miasto, w której towarzyszył duchowieństwu i wiernym¹⁷.

W ten sposób w IV i V wieku *litja*, jako modlitewna wędrówka, rozwija się dwutorowo. Z jednej strony, w obliczu zagrożenia, ma ona pokutny charakter (często później łączony z postem); z drugiej zaś strony – staje się uroczystą i radosną manifestacją wiary w dniu wielkich świąt. W bezpośredniej relacji z *litją* w IV wieku rozwinęła się modlitwa diakona – tj. ektenia.

Pierwotna wspólnota знаła tzw. wygłoszenia diakona, określane również jako „zgromadzenie” – synapsa. Diakońskie ektenie zrodziły się z procesyjnych *litji*. Najważniejszym elementem ektenii nie były prośby diakońskie lecz odpowiedź wiernych. Początkowo ektenie nie musiały kończyć się wezwaniem prezbitera i nie zawsze posiadały korespondującą modlitwę. Na najważniejszy element ektenii, tj. odpowiedź wiernych „Panie zmiłuj się” wskazują same diakońskie prośby, które kończą się często słowami: „pomódlmy się”, albo „prośmy”. W ten sposób dopiero odpowiedź ludzi staje się „modlitwą”, albo faktyczną „prośbą”¹⁸. Najstarsze świadectwa związane z wygłaszaniem ektenii pochodzą z IV i V w. i zachowały się w Konstytucjach Apostolskich oraz „Testamencie Pana Naszego Jezusa Chrystusa”¹⁹.

Budowa nowych świątyń przeznaczonych dla coraz większej liczny wiernych zakłóca poczucie wspólnotowości, co w krótkim czasie przedkłada się na zanik świadomości eucharystycznej więzi. Eucharystia przestaje być

¹⁶ Tamże, s. 152.

¹⁷ Cesarz uczestniczył w procesji ubrany we włosienicę, modląc się przed grobami męczenników i apostołów i prosząc świętych o wstawiennictwo i pomoc. Tamże, s. 152.

¹⁸ М. Арранц, *Евхаристия Востока и Запада*, Москва 1999, s. 45.

¹⁹ М.А. Макаровская, *Ектения в певческой традиции*, [w:] *Православная энциклопедия*, Т.18, 2008, s. 248.

świadectwem istnienia Kościoła jako wspólnoty, przyjmując bardziej osobisty charakter – uzyskania daru łaski i oczyszczenia. Nowe rozumienie może być wskazane poprzez rozróżnienie dwóch polskich określeń uczestnictwa w Eucharystii: komunii oraz przyjęcia Świętych Darów. Chociaż oba terminy wskazują na te same działanie człowieka uczestniczącego w liturgii, to pierwsze (komunia) podkreśla bycie wspólnotą i poświadczenie jedności, zaś drugie (przyjęcie Świętych Darów) bardziej odzwierciedla osobistą relację wiernego z Bogiem. Liturgia staje się „Sakramentem”, tj. działaniem sakralnym, przez co zanika akcent pierwszych wieków, mówiących o liturgii jako „wspólnym dziele”²⁰.

W wyniku przeakcentowań obserwowanych w nabożeństwach zmiana ulega również postrzeganiu funkcji kapłana. Coraz bardziej rozdziela się wczesnochrześcijańska jedność kapłaństwa powszechnego i hierarchicznego. Od IV wieku prezbiterium staje się coraz bardziej niedostępne dla laikatu²¹.

4. Zmiany w praktyce liturgicznej w IV w.

Unikając generalnej dyskusji na temat hierarchii wzajemnej zależności rozwoju chrześcijaństwa i edyktu tolerancyjnego, powinniśmy jednoznacznie stwierdzić, że w przypadku praktyki liturgicznej zmiany i rozwój były znaczące. Poniżej skrótowo wymienimy najważniejsze zmiany w praktyce liturgicznej IV w.

Ustanie prześladowań chrześcijan zbiegło się w czasie ze stworzeniem i rozpowszechnieniem schematu czytań Pisma Świętego. Do III w. wyboru fragmentów Pisma Świętego przeznaczonych do czytania na nabożeństwie dokonywał przewodniczący modlitwie biskup, uwzględniając zarówno potrzeby słuchających, jak też i przypadające szczególne wspomnienie cyklu rocznego bądź tygodniowego (niedziela)²². Pojawiają się już jednak informacje o przygotowywaniu Pisma Świętego Nowego Testamentu do czytania na nabożeństwach. Pojawiają się perykopy (*Arabskie Didaskalia – Testamentum*

²⁰ Zob. m.in. И. Гумилевский, *Реформа или творчество? (Размышление над богослужением первых христиан)*, [w:] Богословский вестник, № 6/7, 1917, s. 70–74.

²¹ Jak świadczą o tym zabytki liturgiczne III wieku, prezbiterium i ołtarz były miejscem, w którym przebywali zarówno biskup, prezbiterzy i diakoni, jak również wdowy, lektorzy, czy nauczyciele. В. Алымов, *Лекции...*, dz. cyt., s. 57.

²² Г. Голосов, *Руководство по Литургии...*, dz. cyt., s. 195–196.

w jęz. arabskim dla Cerkwi koptyjskiej). Podziału tekstu Nowego Testamentu na krótkie odcinki – perykopy (słowo to oznacza właśnie „odcinek”), przeznaczone do czytania w trakcie nabożeństw, dokonuje w III wieku aleksandryjski diakon Ammoniusz²³. Na ten podział powołuje się Orygenes, kiedy mówi o czytaniach z Księgi Hioba przeznaczonych na dni Męki Pańskiej oraz dni postne²⁴. W IV wieku schemat Ammoniusza rozwija w tzw. system 10 tablic historyk kościelny i teolog Euzebiusz²⁵.

W porównaniu z III wiekiem, IV wiek jest okresem ostatecznego zamknięcia kanonu ksiąg Pisma Świętego. O ile początek epoki wskazuje jeszcze na wątpliwości co do niektórych ksiąg²⁶, o tyle późniejsze postanowienia soborów w Laodycei (ok. 360 r.) oraz Kartaginie (419 r.), a także pisma św. Atanazego Wielkiego, jednoznacznie przekazują powszechnie przyjęty spis kanonicznych ksiąg.

Epoka tolerancji religijnej rozwija i upowszechnia dobowy cykl modlitewny. Do IV wieku praktyka dobową nie była ujednoliconą. Św. Klemens Aleksandryjski mówi o trzykrotnej modlitwie w ciągu dnia, jednak dodaje, iż najlepszą jest modlitwa nieustanna²⁷. Orygenes również wskazuje na trzykrotną modlitwę w ciągu dnia, dodaje jednak konieczność modlitwy o północy (za przykładem apostoła Pawła i Sylasa – Dz 16,25). Rozwijając liczbę nabożeństw cyklu dobowego Tertulian wspomina już o siedmiu nabożeństwach²⁸. Konstytucje Apostolskie mówią o 6 nabożeństwach dnia, przy czym przedstawiają starszą niż IV wiek tradycję. Ponadto opisują one nabożeństwo wieczorne i poranne, które zajmują stałe miejsce w cyklu dobowym i posiadają już określoną strukturę²⁹.

W IV w. pojawia się również nowe nabożeństwo cyklu dobowego: nabożeństwo 1. godziny. Św. Jan Kasjan (ok. 360 – ok. 435) po raz pierwszy

²³ В. Алымов, *Лекции...*, dz. cyt., s. 53.

²⁴ М. Скабалланович, *Толковый Типикон...*, dz. cyt., s. 130.

²⁵ В. Алымов, *Лекции...*, dz. cyt., s. 53.

²⁶ Sporną kwestię stanowiła Apokalipsa oraz listy: Jakuba, Judy, 2 Piotra, 2 i 3 Jana. Niektórzy z ojców do kanonu ksiąg Pisma Świętego zaliczali ponadto „Didache” oraz „Pasterz” Hermasa. Zob. М. Скабалланович, *Толковый Типикон...*, dz. cyt., s. 161, 172–174.

²⁷ М. Арранц, *Око церковное. Переработка опыта ЛДА 1978 г. История Типикона*, Москва 1999, s. 27.

²⁸ Tamże.

²⁹ М. Скабалланович, *Толковый Типикон...*, dz. cyt., s. 135. M. Ławreszuk, *Cykl dobowy w Kościele pierwszych wieków*, [w:] *Cerkiewny Wiestnik*, Warszawa, 2012, nr 1, s. 14–15.

uzupełnia schemat pierwszych wieków o nowe nabożeństwo nazywane „porannym nabożeństwem” „w czasie wschodu słońca”, tj. nabożeństwo pierwszej godziny dnia³⁰. Nabożeństwo nie było jednak czymś nowym, lecz pojawiło się na skutek rozdzielenia od jutrzni jej końcowego elementu, związanego ze wschodem słońca i początkiem nowego dnia³¹.

Praktyka modlitewna IV wieku zna już czuwania, które określane są jako nabożeństwa „całonocne” (cs. *всенощное*). Nie możemy jednoznacznie określić w jaki sposób nabożeństwa te wyglądały oraz czy miały swoje stałe miejsce w cyklu dobowym. Z pism świętych ojców wyłania się obraz „czuwań”, które sprawowane były w dni pamięci męczenników. Św. Jan Chryzostom przeciwstawia modlitwę nocną nabożeństwom sprawowanym w dzień, wskazując iż te pierwsze są „doskonalsze”³². Św. Bazyli wśród nabożeństw cyklu dobowego umieszcza nabożeństwo o północy, oparte o Ps 118, chociaż w innym miejscu (Pismo 207) wskazuje na liczne krótkie nabożeństwa w czasie całej nocy³³.

W IV wieku ostatecznie zanikają agapy, zaś liturgia wszędzie jest sprawowana o poranku. Ponadto nabożeństwa cyklu dobowego są już lepiej opisane niż w wiekach poprzednich. Zabytki epoki wskazują na uporządkowaną strukturę nabożeństw, w których ważne miejsce zaczyna zajmować nabożeństwo wieczorne³⁴. Nabożeństwa wieczorne oraz jutrznia sprawowane były codziennie we wszystkich większych wspólnotach (katedrach biskupich)³⁵.

IV wiek to epoka kodyfikacji struktury liturgii³⁶. Poprzednie stulecie pozostawiło schematy nabożeństwa oraz istniejące już fundamentalne elementy nabożeństwa. W nabożeństwie swoje miejsce i zdefiniowaną formę miały już takie elementy jak: *Praefatio*, *Sanctus*, epikleza, anamneza, wstawiennictwo, Modlitwa Pańska i inne. W IV wieku wszystkie te schematy z ich charakterystycznymi elementami, zostały przepracowane przez Ojców

³⁰ И.Д. Мансветов, *Церковный устав (Типик), его образование и судьба в греческой и русской церкви*, Москва 1885, s. 33; М. Арранц, *Око церковное...*, dz. cyt., s. 25.

³¹ Е.П. Дякоковский, *Последование часов и изобразительных. Историческое исследование*, Киев 1913, s. 7.

³² Zob. М. Скабалланович, *Толковый Типикон...*, dz. cyt., s. 149.

³³ М. Арранц, *Око церковное...*, dz. cyt., s. 22–23.

³⁴ М. Скабалланович, *Толковый Типикон...*, dz. cyt., s. 138.

³⁵ Тамże, s. 145.

³⁶ А.П. Голубцов, *Литургия в первые века христианства (III)*, [w:] Богословский вестник, № 12, 1913, s. 779–780.

Kościoła: św. Cyryla Jerozolimskiego, św. Bazylego Wielkiego i św. Jana Chryzostoma. Oczywiście ich trud nie objął wszystkich możliwych redakcji lokalnych anafor³⁷, jednak zamknął w ujednocionej strukturze wszystkie najważniejsze tradycje. Próba systematyzacji i ujednoczenia, dokonana w IV wieku, jest określana jako synteza antiocheńska. Modlitwy eucharystyczne stają się traktatami dogmatycznymi. Tworzy się nowa struktura wykorzystująca elementy pochwalne, ofiarne oraz modlitwy związane z posiłkiem (wieczera). Nowe opracowanie pojawia się w VIII księdze Konstytucji Apostolskich oraz w anaforach: św. apostoła Jakuba, św. Jana Chryzostoma oraz św. Bazylego Wielkiego³⁸. Wszystkie liturgie wyraźnie wyszczególniają dwie części: preanaforalną oraz modlitwę eucharystyczną i związaną z nią komunię Ciała i Krwi Chrystusa. Część eucharystyczna, we wszystkich tradycjach liturgicznych rozpoczyna się od uroczystego dialogu. Dialog ten rzeczywiście jest krótki, lecz tematycznie może być rozciągnięty od momentu zakończenia homilii do rozpoczęcia modlitwy anafory. Wszystkie poprzedzające anaforę elementy mogą być bowiem uznane przez nas jako przygotowanie wiernych do uczestnictwa w bezkrwawej ofierze: dialog z katechumenami, opętanymi i pokutującymi prowadzi do ich wyjścia, dialog z wiernymi – do uczestnictwa³⁹.

Zbliżenie chrześcijan z Cesarstwem, które po roku 313 dynamicznie się rozwinęło, wpłynęło również na wzajemne inspiracje. Źródłem rozwoju praktyki liturgicznej w stolicy i w wielkich miastach Imperium stał się ceremoniał dworu cesarskiego. Rodząca się w IV wieku liturgia bizantyjska oparta na strukturze tradycji antiocheńskiej, staje się uzupełniana o elementy rytuału świeckiego. O ile proces ten datowany jest na późniejsze wieki, to IV w. stanowi początkowy moment tych modyfikacji. Pojawiają się procesje oraz skomplikowane systemy wejść i wyjść liturgicznych, rozwija się również praktyka czynności kapłana oraz sposób wykonywania pieśni liturgicznych⁴⁰. Te wszystkie elementy powoli tworzą konstantynopolitańską, bądź

³⁷ В. АЛЫМОВ, *Лекции...*, dz. cyt., s. 58.

³⁸ М. Арранц, Ю. Рубан, *История византийского типикона...*, dz. cyt., s. 26–27. M. Ławreszuk, *Nabożeństwo chrześcijańskie w IV wieku na podstawie „Konstytucji Apostolskich”*, [w:] Elpis, T.14, Nr 25–26, 2012, s. 134–140.

³⁹ Zob. J. Danielou, I. Marrou, *Historia Kościoła, T. 1: Od początku do roku 600*, Warszawa 1986, s. 239.

⁴⁰ В. АЛЫМОВ, *Лекции...*, dz. cyt., s. 57.

bizantyjską, praktykę liturgiczną, która jednak do V w. posiada lokalny charakter i nie dominuje nad pozostałymi, licznymi lokalnymi tradycjami⁴¹.

W konsekwencji wprowadzenia edyktu tolerancyjnego i zmiany stosunku Imperium do Kościoła, w Kościele chrześcijańskim w IV w. pojawia się monastycyzm. Masy wiernych stopniowo zmieniły wewnętrzną strukturę wspólnoty. Ludzie nie byli już w stanie znać wszystkich współbraci, trudno więc traktować wszystkich jak najbliższych. W czasie nabożeństw po raz pierwszy diakoni byli zmuszeni uspokajać i uciszać wiernych. Pojawił się również problem z powierzchownością wiary nowych członków Kościoła. Powszechna i nieodłączna cecha wcześniejszych liturgii, w których wszyscy przystępowali do Eucharystii, w IV w. powoli zaczyna odchodzić. Pojawiają się ludzie, którzy modlą się w czasie liturgii nie przyjmują Ciała i Krwi Chrystusa⁴². Odczuwalna zmiana jakości życia wspólnotowego, spotykając się z uczuciem gorliwości i chęci duchowego rozwoju, prowadziła ludzi na pustynię.

Korzenie monastycyzmu są oczywiście starsze niż IV wiek. Już pisarze II i III wieku wskazują na cały szereg osób, których celem życia była wstrzeźliwość. W III wieku znane już są wspólnoty monastyczne⁴³. Pierwszym etapem chrześcijańskiego monastycyzmu było jednak pustelnicтво. Również pierwsze wspólnoty, mogą być tak określone jedynie przy uwzględnieniu, iż nie były to dzisiejsze monasteria, lecz grupy złożone z pustelników, których wzajemne relacje były ograniczone i sporadyczne.

Pierwotna praktyka monasterska (IV-V w.) w znacznym stopniu odróżniała się od praktyki miejskiej (katedralno-parafialnej). Geneza monastycznej praktyki związana była z życiem mnichów pustelników, którzy później organizowali się we wspólnoty, dając początek monasterom, pierwotnie anachoreckim, później zaś cenobitycznym.

W najwcześniejszym okresie rozwinęła się praktyka modlitewna mnichów pustelników. Dla analizowanego w niniejszej pracy tematu, istotnym jest fakt, iż stworzyła ona nową regułę modlitewną, która oparła się praktycznie wyłącznie na Piśmie Świętym, a w szczególności na „Psałterzu”. Hagiografia epoki wskazuje na modlitwę psalmów jako na modlitwę wszystkich

⁴¹ Р.Ф. Тафт, *Византийский церковный обряд. Краткий Очерк...*, dz. cyt., s. 29.

⁴² И. Гумилевский, *Реформа или творчество? (Размышление над богослужением первых христиан)*..., dz. cyt., s. 58.

⁴³ М. Скабалланович, *Толковый Типикон...*, dz. cyt., s. 180.

znanych pustelników – św. Antoniego Wielkiego (+356), św. Makarego (+390), czy Abby Amuny (+356). Życie pustelnicze związane było bowiem z nieustannym trudem duchowym, który był wspierany trafnymi i budzącymi nadzieję wersetami psalmów⁴⁴.

Najstarsza praktyka modlitewna pustelników, sięgająca swoim początkiem czasów „Edyktu Mediolańskiego”, to tzw. praktyka „modlitwy i śpiewu psalmów” (ср. молитвы и псалмопения). Była to praktyka modlitwy indywidualnej, zbudowana bądź na części „Psałterza” (np. 15 psalmów, tj. 1/10 Psałterza), wybranych psalmach, bądź też z całego Psałterza. Modlitwy i psalmy były powtarzane przez mnichów wielokrotnie. Obraz pustelniczego nabożeństwa możemy uzupełnić o czytania fragmentów Pisma Świętego. Indywidualna modlitwa stanowiła codzienne nabożeństwo mnichów. W wyniku rozwoju tej monasterskiej, pustelniczej i indywidualnej praktyki modlitewnej, jeszcze w IV wieku zaczynamy jednak obserwować wspólne nabożeństwa – sobotnie i niedzielne. Pustelnictwo zrodziło cenobityzm, tj. monastycyzm wspólnotowy. Najstarsza cenobityczna reguła św. Pachomiusza (+346) również opiera się na „Psałterzu” i czytaniach Pisma Świętego. Reguła ta, opierała się na liczbie 12 i wyglądała następująco. Mnisi gromadzili się na nabożeństwach 4 razy dziennie, każde z nabożeństw składało się z psalmów i modlitw. Pierwsze trzy nabożeństwa składały się z 12 psalmów i były to nabożeństwa: dnia, wieczoru i nocy. Ostatnie nabożeństwo, nazywane modlitwą godziny dziewiątej (tj. 15), było krótsze i składało się z 3 psalmów i korespondujących modlitw⁴⁵.

Monasterska reguła św. Pachomiusza rozwinęła się w powszechną monastyczną praktykę tzw. „12 psalmów”. Opisuje ją św. Jan Kasjana, który opisał życie mnichów w egipskich monasterach cenobitycznych. Nabożeństwo 12 psalmów rozpoczynało się od śpiewu psalmu przez jednego z mnichów. Po zakończeniu psalmu każdy mnich indywidualnie cicho wygłaszał modlitwę i czynił pełny pokłon, po czym śpiewano kolejny psalm. Ten prosty schemat mógł być praktykowany już w czasach

⁴⁴ Praktyka wygłaszania wersetów Psalmów, wprowadzona przez św. Antoniego i podtrzymywana przez innych świętych pustelników, mogła zdaniem M. Skabałanowicza rozwinąć się w formę nieznaną w IV wieku prokimmów i innych wersetów liturgicznych. Tamże, s. 182.

⁴⁵ Tamże, s. 207; И.Д. Мансветов, *Церковный устав...*, dz. cyt., s. 10.

św. Pachomiusza, aczkolwiek nie istnieją świadectwa, które byłyby w stanie udowodnić powyższą tezę⁴⁶.

Monasterska praktyka modlitewna wskazuje na jeszcze jeden charakterystyczny element, a mianowicie na „dydaktykę”. W monasterach cenobitycznych modlitwa psalmów zostaje szybko uzupełniona o katechezę. Reguły egipskie IV i V wieku opisują, iż po nabożeństwie porannym mnisi gromadzili się w domach, gdzie najstarszy odczytywał pisma świętych ojców, po której odbywała się dyskusja – *disputationes*. Katechezy odbywały się dwa lub trzy razy w tygodniu, szczególnie w okresie postu. Ten element modlitewnej praktyki cenobitycznej, stał się później jednym z charakterystycznych elementów typikonu studyjskiego, który w nabożeństwach wieczornych i porannych wskazywał na liczne czytania (pouczenia) świętych ojców⁴⁷.

Wpływ opisaną nową monasterską tradycją liturgiczną był niezwykle znaczący. Jeszcze w IV w. zostaje ona przyjęta w Ziemi Świętej, gdzie zgodnie z nową cenobityczną regułą organizowane były monaster św. Ilariona, czy monaster św. Gerasima nad Jordanem (koniec V wieku)⁴⁸. Reguły monasterskie dały również początek nabożeństwom nocnym, tj. czuwaniom, które od IV w. zaczęły pojawiać się w innych praktykach liturgicznych, zarówno monasterskich, jak i parafialno-katedralnych. Jeszcze w IV wieku rozpoczął się proces włączenia elementów tradycji monasterskiej do miejskiej praktyki liturgicznej. W opisie Egerii mnisi rozpoczęli nabożeństwo na długo przed przyjściem biskupa oraz pozostawali w świątyni na modlitwie długo po jego odejściu. W modlitwie tej mnichom towarzyszyli gorliwi wierni⁴⁹. Obecność mnichów na tych poprzedzających nabożeństwo modlitwach odcisnęło piętno na prawosławnej tradycji liturgicznej, wprowadzając w nabożeństwach elementy psalmodii – *katyzy*, czytania szeregu psalmów (sześciu, trzech itd.)⁵⁰.

⁴⁶ М. Скабалланович, *Толковый Типикон...*, dz. cyt., s. 215–217.

⁴⁷ И.Д. Мансветов, *Церковный устав...*, dz. cyt., s. 13–14.

⁴⁸ М. Скабалланович, *Толковый Типикон...*, dz. cyt., s. 221, 224.

⁴⁹ Tamże, s. 226.

⁵⁰ Zob. Αικατερίνης Διαμαντοπούλου, *Η Ιερά Μονή των «Σπουδαίων Μοναχών»*, 2012, <http://www.xristianos.net/?p=896> (data dostępu: 7.03.2012); J. Patrich, *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1995, s. 5; D. Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A Corpus, vol. 3. The City of Jerusalem*, Cambridge 2007, s. 315.

Zakończenie

Powyższe rozważania wskazują na liczne zmiany w tradycji liturgicznej, które pojawiły się w wyniku ogłoszenia edyktu tolerancyjnego. Kościół prześladowany, w krótkim czasie przeobraża się w Kościół Imperium Bizantyjskiego, w Kościół powszechny. Wiara przestaje być skrywana, a do wspólnoty w krótkim czasie wstępują masy nowych wiernych. Wszystko to odcisnęło swoje znamię na praktyce liturgicznej, wprowadzając, jak to zauważyliśmy, zmiany w architekturze sakralnej, nowe obrzędy i nabożeństwa oraz systematyzując wcześniej istniejące tradycje. W IV w. dynamicznie rozwija się nabożeństwo eucharystyczne, krzepnąc w schemacie tzw. syntezy antiocheńskiej. Ostatecznie pojawia się również dwutorowość rytów – obok nabożeństw tradycji miejskiej lub parafialno-wiejskiej, pojawia się tradycja monasterska – długich ascetycznych nabożeństw pustelników, a później również wspólnot cenobitycznych.

Summary

In 313, the emperors Licinius and Constantine the Great directed a letter to the administrators of the Eastern Provinces. In this letter they admitted the rights for the Christians to freely practice their faith. This document, known as the “Edict of Milan”, directly affected the dynamic growth of the Church.

This article tries to answer the question how the “Edict of Milan” affected the Christian liturgical tradition. Article shows the development of a written tradition, changes in Church architecture as well as its influence on the development of liturgical practice. In the text the most characteristic new elements of the liturgical tradition of the fourth and early fifth century were depicted.

Keywords: Edict of Milan, liturgics, liturgical tradition, Christian worship, Byzantium, the rules of the prayer

Bibliografia

- Альимов В., *Лекции по Исторической Литургии*, Holy Trinity Orthodox School, maszynopis [b.d.w.], s. 1–132
Арранц М., *Евхаристия Востока и Запада*, Москва 1999

- Арранц М., *Око церковное. Переработка опыта ЛДА 1978 г. История Типикона*, Москва 1999
- Арранц М., Рубан Ю., *История византийского типикона "Око церковное". Часть I. Предвизантийская эпоха. Исторические свидетельства о молитве древних христиан (до V в.)*, [w:] Нева, Санкт-Петербург 2003
- Danielou J., Margou I., *Historia Kościoła, T. 1: Od początku do roku 600*, Warszawa 1986
- Диаковский Е.П., *Последование часов и изобразительных. Историческое исследование*, Киев 1913
- Διαμαντοπούλου Αικατερίνης, *Η Ιερά Μονή των «Σπουδαίων Μοναχών»*, 2012, <http://www.xristianos.net/?p=896> (data dostępu: 07.03.2012)
- Дмитриевский А.А., *Великий Евхологий и другие книги, употребляемые на Востоке пастырями на практике*, [w:] Руководство для сельских пастырей, t. 9, nr 9, 1887, s. 298–311
- Голосов Г., *Руководство по Литургике или наука о православном богослужении применительно к программе, изданной учебным комитетом для учеников духовных семинарий*, Тверь 1886
- Голубцов А.П., *Литургия в первые века христианства (III)*, [w:] Богословский вестник, 12, 1913, s. 779–802
- Гумилевский И., *Реформа или творчество? (Размышление над богослужением первых христиан)*, [w:] Богословский вестник, 6/7, 1917, s. 54–74
- Hipolit Rzymski, *Tradycja Apostolska*, [w:] *Antologia literatury patrystycznej. T. I*, red. M. Michalski, Warszawa 1975, s. 300–316
- Ławreszuk M., *Cykl dobowy w Kościele pierwszych wieków*, [w:] *Cerkiewny Wiestnik*, nr 1, Warszawa 2012, s. 11–19
- Ławreszuk M., *Nabożeństwo chrześcijańskie w IV wieku na podstawie „Konstytucji Apostolskich”*, [w:] *Elpis*, T.14, nr 25–26, 2012, s. 133–153
- Макаровская М.А., *Ектения в певческой традиции*, [w:] *Православная энциклопедия*, t.18, 2008, s. 248–251
- Мансветов И.Д., *Церковный устав (Типик), его образование и судьба в греческой и русской церкви*, Москва 1885
- Paprocki H., *Mysterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*, Kraków 2010

-
- Patrich J., *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1995
- Pringle D., *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem. A Corpus, vol. 3. The City of Jerusalem*, Cambridge 2007
- Скабалланович М., *Толковый Типикон. Объяснительное изъяснение Типика с историческим введением*, Москва 2004
- Тафт Р.Ф., *Византийский церковный обряд. Краткий Очерк*, tłum. А. Чекалова, Алетейя, Санкт-Петербург 2000, s. 160
- Тафт Р.Ф., *Статьи. II. Литургика*, Голованов, Омск 2011

**CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE**

Rok LVI

Zeszyt 1

**ROCZNIK
TEOLOGICZNY**

WARSZAWA 2014

Spis treści

ROZPRAWY

GRZEGORZ BOBORYK, <i>ṣaddîq</i> wobec Boga JHWH na przykładzie wybranych psalmów. Studium teologiczne	5
LESZEK JAŃCZUK, <i>Novum Instrumentum omne</i>	27
JERZY OSTAPCZUK, Raz jeszcze o edycji tekstu i erratach Ewangeliarza Archangielskiego (1092 r.)	41
KS. PIOTR PIETKIEWICZ, <i>Misterium Paschy Chrystusa</i>	49
СЕРГЕЙ Ю. ТЕМЧИН, Печско-мохачский епископ Никанор (Меленти- евич) как автор службы сербскому деспоту Иоанну Бранковичу	63
KS. MAREK ŁAWRESZUK, <i>Edykt tolerancyjny a rozwój tradycji liturgicznej</i> ...	73
PIOTR NOWAK, <i>Nowonarodzenie w perspektywie pentekostalnej</i>	89
TOMASZ JÓZEFOWICZ, <i>Czy Boża wola może być podstawowym kryterium dobra moralnego? Polemika z tezą Kaia Nielsena</i>	103
JANUSZ KUCHARCZYK, <i>Wybrane aspekty sporu kreacjonizmu z ewolucjonizmem</i>	121
TADEUSZ J. ZIELIŃSKI, <i>Przedstawicielstwo dyplomatyczne Stanów Zjednoczonych Ameryki przy Watykanie a Pierwsza Poprawka do Konstytucji USA (aspekty historyczne i prawne)</i>	155
MAREK BŁASZKOWSKI, <i>Ograniczenia wolności sumienia i religii funkcjonariuszy publicznych</i>	181
ZBIGNIEW PASZTA, <i>Rola społeczności luterańskiej w działaniach organizacji międzynarodowych wobec Izraela w latach 1948-2010</i> ...	199

RECENZJE

Tadeusz J. Zieliński, <i>Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej</i> , Wydawnictwo Naukowe ChAT, Warszawa 2013 (KS. CZESŁAW RYCHLICKI)	219
Noemi Modnicka, <i>Małe światy polskiego ewangelikalizmu. Studium z antropologii interpretatywnej</i> , Łódź 2013 (ZBIGNIEW PASEK)	227